

*Будьте ж виконавцями слова, а не слухняними самими,
що себе самих обманюють.*

*Бо хто слухач слова, а не виконавець, той подібний
людині, що риси обличчя свого розглядає у дзеркалі.**

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка вкотре розповідає про ідентичності та націоналізми, колись у загумінковій частині європейського континенту, а за якийсь час – на «скривавлених землях» Галичини¹ та поза її межами. Її головний герой – Яків Оренштайн (1875–1942), єврей-видавець з невеликої передгірської, на зламі Покуття і Гуцульщини, нині майже цілком моноетнічної української Коломиї. Йому вдалося вирватися з мурів традиційної єврейської громади і вийти у світ широкий, створивши власні видавництва-накладні, які активно пропагували українську культуру в умовах її бездержав-

* Соборне Послання св. Апостола Якова (1: 22-23). Тут і далі переклад текстів зі Святого Письма – Івана Огієнка. – *Авт.*

¹ Див.: Оля Гнатюк. Відвага і страх. Київ: Дух і Літера, 2015, с. 3–6; Ярослав Грицак. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006, с. 11–20; Ігор Набитович. Сага мистецької родини: Александер Фредро, Софія Шептицька, митрополит Андрей Шептицький. Київ: Дух і Літера, 2023, с. 9-11, 784–785 (Серія «Постаті культури»); Андрій Павлишин. «Нам і далі загрожує вічність», вид. 2-ге. Київ: Дух і Літера, 2021, с. 7–21 (Серія «Постаті культури»).

ного статусу. Як видавець Я. Оренштайн спершу знаходив час і для польської та російської книжки, все ж таки надавши пріоритету книжці українській. Для своїх сучасників він був диваком, який усі сили віддавав просвіті українців, у той час як міг цілком упевнено почуватися «своїм» серед єврейських видавців друків польською чи німецькою мовами, а не бути їм «чужим». Через таку показову українськість його майже завжди не сприймали ані поляки, ані росіяни, ані німці. Однак він поплатився не за відданість українській культурі, а лише тому, що був євреєм.

Як і сотні його соплеменників, він був добрим торговцем, знав мови оточуючих його народів – німецьку, польську, українську та російську, вдало використовував знання, набуті серед коломийських та рясівських євреїв, навчився користуватися здобутками масової культури. Зокрема друкарством, яке перетворювало «уявлені спільноти» на Галичині у споживачів друкованого слова. В якийсь момент, підтримуючи ділові взаємини з українською інтелігенцією, він, дізнавшись про плани організування власне українського накладового товариства, на «народження» якого було все, окрім грошей, вирішив цим скористатися – надавши потрібну допомогу. Звісно, він ставив перед авторами та редакторами своєї «Галицької накладні» високу планку – ретельної праці над текстами й перекладами, графічним оформленням та виданням книжок у та поза «Загальною бібліотекою». Через це Оренштайнів бізнес-проект виявився надзвичайно успішним, якщо не у кількісному чи якісному вимірах, а насамперед – як символічний вираз удосконалення різним прошаркам тогочасної галицько-української спільноти дешевої україномовної книжки. Тим самим він практично монополізував український видавничий рух поза Львовом, тримаючи пальму першості з-поміж інших не-львівських видавців та накладовців. Дбаючи про рекламу й, ясна річ, комерційний зиск, він провадив книгарню та випозичальню, таким чином залучаючи до читання учнів коломийських шкіл та гімназії, даючи їм якоюсь мірою альтернативу вибору друків української та світової літератури.

Можна лише гадати, який успіх мав би Я. Оренштайн своїми виданнями серед галицьких українців, національна свідомість яких стрімко зростала напередодні Великої війни. Та обставини геополітичного порядку розпорядилися зовсім по-іншому. Внаслідок цього видавничі потуги Я. Оренштайна сповільнилися, ба загальмували, друкарню, склади з готовою продукцією пограбували, а його самого звинуватили у шпигунстві, а потім – вивезли як заручника до росії. Правда, невідомо, чи це була справжня росія, чи територія, які нині входять до складу України – Миколаївщина чи Херсонщина. Порятункові майна не допомогли, за свідченням самого видавця, листи до американського президента, голови російського Тимчасового уряду, чи коломийських властей. Та й ще паралельно він включився в активну громадську працю: то хотів бути на чолі коломийської єврейської громади, то серед її репрезентантів у магістраті, то прагнув здійснити ревізію міської казни. Його, як видно з цієї книжки, коломийці не зрозуміли. Не допомогли вже колишні заслуги перед українською громадою Коломиї й Галичини, його й далі називали купцем, а отже – ділком, який переслідує власні меркантильні інтереси. Тому перед Я. Оренштайном стелилася довга дорога у широкі світи, й усамітнення, й пошуки кращої долі за межами ще австрійської Галичини.

Його вибір упав на Німеччину, яка, попри соціально-економічну трагедію кінця Першої світової війни, ще не була активно-антисемітською, хоча й до початку того, коли її еліти стали на стежку етнічної нетерпимості, було недалеко. Оренштайн, добре знаючи попит та ринок книговидавничих послуг, а також те, що саме українські полонені в таборах Німеччини та Австрії відчують певний «голод» на українські видання, вміло зреагував на це. Невідомо, власне, як, але фактом залишається його участь у проєкті німецького Генерального штабу щодо видання творів Кобзаря, призначених для українців на фронтах ще Першої світової війни. Та й у Німеччині він опинився, одночасно відвідавши Київ, українські видавці якого хоч і мали добрі

наміри й грандіозні плани (особливо у 1918-му), але відчували брак поліграфічної техніки і, насамперед, фінансів. І тут знову в нагоді став коломийський видавець, який пропонував київським українцям і кредит, і добру поліграфію за кордоном. Саме тоді, вочевидь, його праця стала справді «соборницькою», не лише за формою, а й змістом. Відтак кінець 10-х – початок 20-х років ХХ століття був часом активних мандрівок видавця світом, від Києва почавши, через Ліверпуль, аж до Вінніпега та Нью-Йорка. В них він як один із засновників нового підприємства – «Української накладні» – лобював свої професійні інтереси як одного з найбільших, а може й найбільшого, видавця української книжки поза Україною. Його підтримували: спеціально для потреб українського видавництва Посольство УНР в Німеччині передало будинок у Берліні. Саме у ньому, з 1920-х і до кінця 1930-х проходило життя видавця та його рідних. Скоріш за все Оренштайнова оселя була гостинною для багатьох діячів української еміграції того часу, адже відомі свідчення про гостинність господаря та його дітей, а також їх гарну українську мову. Жили Оренштайни тоді скромно, як, власне, і у Коломиї. Тільки видавець став раз по раз палити цигарки (що траплялося й раніше), бо поза цими видимими зовні «успіхами», глибоко у душі він був самотником, інколи граючи у шахи.

Герой цієї книжки, мабуть, мріяв повернутися до Коломиї, щоб «реабілітувати» себе в очах коломийців. Але там, над Прутом, були вже «нові» порядки, не надто прихильні до євреїв, які мали проукраїнську позицію та ще кілька років тому підтримували державницькі змагання місцевих українців. До категорії таких «антидержавних елементів» й потрапив Я. Оренштайн. Не допомогли позитивні характеристики коломийського магістрату, свідчення поодиноких коломийців-українців та ще багато чого, йому й далі не довіряли. Ця недовіра «червоною ниткою» пройшла через кілька зустрічей з функціонерами польської поліції, активне листування щодо особи видавця поліційних служб, а ще й стеженням за ним у Коломиї, Станиславові та Львові. Як

докір ставилися явно надумана підтримка діячів ЗУНР, видання у колишній Оренштайновій друкарні антипольських брошур, участь у маніфестаціях та вічах на підтримку держави галицьких українців, пособництво у воєнних злочинах проти польських вояків. Усі ці домисли не мали під собою реальних доказів, а польські спецслужби про це добре знали. Не надто допомогли спроби видавця переконати нову польську владу в своїй лояльності до неї, беручи участь у пропагуванні ідеї окремого українського університету. Адже йому постійно закидали антипольську діяльність, і не лише у Галичині, а й у Німеччині, а також нібито співпрацю з Диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем. Мабуть, знали й про те, що Оренштайн був одним із фігурантів купівлі військових літаків для потреб УНР, які, щоправда, до України так і не долетіли. Дуже скоро вигадки про «антидержавну діяльність» видавця забулися, а його спроби повернутися в Коломию і відновити своє майно стали другорядною справою для польських властей. Щоправда, Оренштайнові так і не вдалося повернутися до рідного міста, бо тут проти цього були коломиїський староста та малопомітний для решти постерунковий. Ще раз про видавця заговорили під час «Штайгеряди», коли він намагався бути успішним комунікатором між міжнародними єврейськими організаціями та УВО у справі Т. Ольшанського. Та зустріч у знаковому берлінському кафе не дала жодних надій на успіх. Перемовникам так і не вдалося стати вище партійних і політичних інтересів, а тому вони й не могли бути фігурами конструктивного діалогу. А видавця й далі «нотували» спеціальні служби Другої Речі Посполитої. Шлях додому, до Галичини, фактично був закритий.

В цих умовах Я. Оренштайн пробує й далі бути активним в українському видавничому русі тогочасної Німеччини. Це, як видно з назв його друків, деякий час вдавалося. Час від часу траплялися прикрі конфлікти з авторами та упорядниками видань, зокрема багато шуму наробила Винниченкова «Сонячна машина». А вже скоро на більш-менш стабільному життєвому небокраї з'явилася інша, значно

ворожіша небезпека – нацизм. Звісно, що його прихід до влади у Німеччині видавець спостерігав в режимі реального часу, не усвідомлюючи усього трагізму для євреїв, і не лише їх. Видавець ще, мабуть, наївно вступив до професійного союзу німецьких книготорговців, який містився у знаному своїми друкарськими традиціями Лейпцигу. Та це не дало бажаного результату, адже дуже швидко він, з «Українською накладнею», потратив до «Єврейського списку», укладачі якого навіть не хотіли чути про те, що він видає і продає лише україномовну літературу. Йому торочили, що як єврей він не може займатися культурною діяльністю. В цьому були вже ознаки не лише переслідування за етнічністю, а й свідчення культурного етноциду. Не переконали нацистів надії Я. Оренштайна на Берлінську Олімпіаду, під час якої він, за його свідченнями, міг би розповсюджувати свої видання і таким чином пропагувати українську справу в світі та боротися з більшовизмом. Друга половина 1930-х – надзвичайно складний для Я. Оренштайна час. Саме тоді за нього «взялися» і «Спілка німецьких книготорговців», і гестапо. Смішно, але останнє знай боролось з видавцем за таку собі «шильду», вівіску «Українське видавниче товариство» на будинку, в якому той мешкав з рідними. І хоча видавець її зняв відразу після перших не дуже гречних кореспонденцій, «недремні очі» нацистських структур й далі спостерігали за ним.

Час від часу він рятувався від цього поїздками до Варшави, де його син Йосиф у 1932 р. відкрив власну книгарню, а на початку Другої світової війни втік до Львова (досі вважалося, що Оренштайн виїхав до Польщі у 1933 р., відкривши в її столиці книгарню). Був там Я. Оренштайн і в 1940 р., коли донька І. Франка писала листи до нацистських установ, з'ясовуючи долю майна «Української накладні». На з'ясування правди було вже пізно, адже будинок і майно ліквідованого нацистами видавництва планували передати українській греко-католицькій парафії, створивши там центр українського життя у Берліні. А от залишки книжок Оренштайнового видавництва використали для створення

українських бібліотек на території Генерального Губернаторства, а ще після Другої світової війни окремі видання можна було відшукати в американських українських книгарнях. Ймовірно 1938 р. Я. Оренштайн, його дружина Роза-Хая і донька Регіна назавжди опинилися у Варшаві, у гетто якого вони увійшли десь на межі 1941–1942 рр. Там їх і розстріляли 12 вересня 1942 р. Трохи згодом, 12 березня 1943 р. у Львові нацисти знищили Йосифа та Аделю – інших дітей видавця. Про його онуку, доньку Аделі – Міру – з тих часів теж нічого невідомо.

Сучасний доробок істориків і культурологів про Я. Оренштайна – інформативний, однак більшою мірою спирається на уже відомі факти, аніж історичні джерела. Першим «вписуванням» Я. Оренштайна в галицько-український контекст стали 1900-ті рр., зокрема згадки про його видавничі плани та перші успіхи у львівських періодичних виданнях «Літературно-науковий вісник» (1904) та «Діло» (1909). Щоправда, на всеукраїнському рівні (хоча й в умовах бездержавности) про нього заговорили окремим гаслом «Оренштайн Яків – видавець жидівського роду», вміщеним у другому томі «Української Загальної Енциклопедії»:

Оренштайн Яків, укр[аїнський]. видавець, жид[івського]. роду, *1875, основник і власник «Укр[аїнської]. Накладні», що видає універсальну бібліотеку п[і]д. н[азвою]. «Загальна Бібліотека» (від 1903 р. в Коломиї, від 1919 в Берліні), до 1932 – 230 томиків, укр[аїнські]. музичні твори, укр[аїнських]. класиків, шкільні укр. підручники, атляси й геогр[афічні]. карти, книжки для дітей, суспільно-політ[ичні]. твори тощо².

Цій інформації передувало прохання З. Кузелі, яке той надіслав 23 квітня 1931 р.:

Вельмишановний пане Оренштайн! Я б хотів у енциклопедії, котра тепер виходить у Львові, також опублікува-

² Оренштайн Яків // Українська Загальна Енциклопедія в 3 т., т. 2. Львів – Станіславів – Коломия [б.р.], с. 938.